

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΞΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΝΑΞΟΣ

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΤΟΜΟΣ Β' 1878

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΥ ΥΠΟ Σ. Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

—
1878

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΛΟΓΟΣ ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟΣ

ΕΙΣ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ *

Κύριοι,

Ἡ εὐγενέστερα καὶ ἐξοχωτέρα ἐνασχόλησις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος εἶναι ἡ ἐνασχόλησις καὶ ἐργασία ἐκείνη, καθ' ἣν τὸ πνεῦμα καθιστάμενον ἑαυτοῦ ἀντικείμενον, μελετᾷ ἑαυτὸ, λαμβάνον συνείδησιν ὑπὸ πάσας τὰς φάσεις καὶ ποικιλίας, ὑφ' ἧς παρίσταται καὶ δρᾷ ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἱστορικῆς αὐτοῦ προόδου καὶ ἀναπτύξεως. Ἐν τῇ ὑψηλῇ ταύτῃ τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ καὶ τῆς ἀξίας μελέτῃ καὶ συναισθήσει ἀρύεται πλήρη τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ δύναμιν καὶ ἀντλεῖ τὴν ἰσχὺν ἐκείνην, ἣτις κρατύνουσα αὐτὸ πρὸς τινὰ τελικὸν σκοπὸν, πρὸς τι ἰδεῶδες ὑψηλότερον, ἐμπνέει αὐτῷ τὴν συνείδησιν τῆς ἀθανασίας, δίδωσι ζωὴν καὶ πραγματικότητα εἰς πᾶσαν αὐτοῦ σκέψιν, εἰς πᾶσαν ἀπόπειραν ῥήξεως τῶν δεσμῶν τοῦ πεπερασμένου τούτου κόσμου καὶ ἀνατάσεως πρὸς ἄλλον κόσμον ἰδεωδέστερον καὶ καθολικώτερον, ἐν ᾧ καὶ μόνῳ ἀνευρίσκει τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ πατρίδα καὶ κατοικίαν.

Εἶναι μεγάλη, ὑψηλὴ ἡ ἐργασία αὕτη, δι' ἧς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα προσπαθεῖ νὰ ἐρευνήσῃ καὶ νὰ ἀποκαλύψῃ, νὰ μυηθῇ καὶ νὰ ἐπιλύσῃ τὰ μυστήρια τοῦ καθόλου κόσμου τῆς δημιουργίας· εἶναι ἡ ὑψίστη αὐτοῦ ἐνασχόλησις ἡ ἐργασία αὕτη, καθ' ἣν μετὰ μακρὰν ἀγωνίαν κατορθοῖ ν' ἀνκαλύψῃ ἕνα νόμον τοῦ βίου, μίαν ἀκτῖνα νέας ἀνατελλούσης ἀληθείας ἐν τῷ οὐρανῷ τῆς ἀνθρωπότητος. Ὁ ἠθικὸς βίος τοῦ πνεύματος εἶναι πάλιν διαρκῆς, παρατεταμένη, ἐν τῷ μέσῳ τῶν θυελλῶν τῶν αἰώνων καὶ τῆς ἱστορίας βαίνοντος πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἀγνώστου, τοῦ ἀπολύτου· καὶ ἡ ἐργασία αὕτη οὐδέποτε λήγει, οὐδέποτε εὐρίσκει τέρμα ἀνέσεως καὶ γαλήνης, διότι εἶναι ἀπόλυτος ἀνάγκη τοῦ πνεύματος, τὸ ὅποῖον ἐν αὐτῇ καὶ δι' αὐτῆς μόνον ζῆ καὶ ὑφίσταται, διότι δι' αὐτῆς μόνον ἀποκαλύπτεται ἡ σημαντικότης αὐτοῦ καὶ ἡ ἀποστολὴ ἐν τῷ βίῳ τῆς ἀνθρωπότητος.

Τοιαύτης ἐργασίας καὶ ἐνασχολήσεως κατ' ἐξοχὴν εἶναι τὸ ἄσυλον καὶ ἡ ἀφρητήρια ὁ ὑπέρτατος αὐτός τοῦ πνεύματος ναός, ἐν ᾧ κατὰ τὴν ἐπίσημον ταύτην στιγμὴν ὑπὸ μιᾶς ἐλπίδος, ὑφ' ἑνὸς πόθου κατεχόμενοι, συνήλθομεν. Ἐνταῦθα πρόκειται τὸ χρηστήριον, ἀφ' οὗ ἡ χρησμοδὸς τῶν νεωτέρων λαῶν Πυθία, ἡ ἐπιστήμη, ἐρμηνεύει τὰς ἀποκαλύψεις αὐτῆς, τὰς πνευματικὰς αὐτῆς ἐμπνεύσεις εἰς τὴν ἀνθρωπότητα. Μεγάλῃ ἀποστολῇ, ἀλλὰ καὶ μεγάλῃ εὐθύνη δι' ἐκείνον, ὅστις μὴ ἀναλογιζόμενος τὰς δυνάμεις αὐτοῦ, νέος τῆς ἐπιστή-

* Ἀπηγγέλθη ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῇ 3ῃ Δεκεμβρίου 1877.

μὲν Ἰκαρος, ἄνευ πολλῆς προμελέτης ζητεῖ ν' ἀνέλθῃ ἐπὶ τοῦ χρησιμφοῦντος τρίποδος τῆς ἐπιστήμης.

Εἶναι εὐρεῖα ἡ σπουδαιότης καὶ σημασία τῆς ἐπιστήμης κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τῆς καθολικῆς ἀναπτύξεως τῶν λαῶν, ἀλλὰ τούτου ἕνεκα καὶ εὐρὺς ὁ ἔλεγχος καὶ ἡ εὐθύνη σπουδαία. Ἡ ἐπιστήμη δὲν εἶναι πλέον ἡ μυστικὴ ἐκείνη τῶν ἀρχαίων χρόνων ἰέρεια, ἡ ἀποκαλύπτουσα εἰς ὀλίγους μόνον μεμνημένους τὰ γριφώδη καὶ δυσκατάληπτα αὐτῆς σύμβολα περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους τῶν ὄντων. Ἔστις ἐμπνευσμένη καὶ ἐνθουσιώδης, ἀσβεστον τὸ πῦρ τηροῦσα τῆς ἀληθείας, προσφέρει αὐτὸ ἄνευ ἐξαιρέσεως, ἀδιακρίτως εἰς πάντας. Καθολικὴ ἰδέα, ἀνήκουσα οὐχὶ εἰς μίαν ἐποχὴν, εἰς μίαν κοινωνίαν, ἀλλ' εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας καὶ εἰς ἅπασαν τὴν ἀνθρωπότητα, ἀνερευθῶσα τὴν φύσιν αὐτῆς καὶ τὴν ἀποστολὴν, τοὺς νόμους, τὸ τέλος αὐτῆς, ἀπελευθεροῖ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, καθιστῶσα αὐτὸ ὑπέρτερον παντὸς ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ δεσμοῦ, παντὸς πεπερασμένου προσκόμματος. Ὅ,τι ἄλλοτε παρὰ τοῖς πρώτοις λαοῖς τῆς ἱστορίας ἦτο ἡ θρησκεία, ἡ μυστικὴ αὕτη γέφυρα, ἡ συνενοῦσα τὴν γῆν πρὸς τὸν οὐρανόν, τὸ πεπερασμένον πρὸς τὸ ἀπόλυτον, τοῦτο ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἡ ἐπιστήμη. Αὕτη εἶναι ἡ ὑπερτέτη τῶν λαῶν θρησκεία, ἧς αἱ ἀποκαλύψεις εἶναι πράγματι ὁ θεόγραφτος τῶν νεωτέρων κοινωνιῶν Δεκάλογος, ἐντεῦθεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἀποστελλόμενος, ἐντεῦθεν, ἀπὸ τοῦ κέντρου τούτου πάσης ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ πάσης ἐπιστήμης καὶ ἀληθείας!

Τί λοιπὸν τὸ μετὰ τοσούτου γοήτρου παρὰσύρον με, τίς ἡ μυστηριώδης δύναμις, ἡ φέρουσα με ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ τούτου βήματος; Δὲν ἠσθάνθην τοσάκις τὴν ὑψηλὴν ἀποστολὴν τῆς λειτουργίας ταύτης, καὶ δὲν ἔφριξα ὑπὸ ἱεροῦ ῥίγους ἀπέναντι τῆς σπουδαιότητος αὐτῆς, μεθ' ὅλον τὸ πῦρ ἀκράτων πόθων, τὸ ὅποτον διέκκιε τὴν κεφαλήν μου, μεθ' ὅλον τὸν ζῆλον, ὅστις πάντοτε μὲ ἀνεκαίνιζε; Δὲν ἠσθάνθην τὴν ἐπιβαλλομένην ὑποχρέωσιν εἰς ἐκεῖνον, ὅστις ἤθελεν ἀναλλάξει τὴν τόλμην νὰ παραστῇ ἐνώπιον τῆς κοινωνίας ὡς ὁ ἐρμηνευτὴς τῶν ἀποκαλύψεων τῆς ἐπιστήμης, ὁ ἀξιῶν νὰ διατυπώσῃ αὐτῇ τοὺς αἰωνίους νόμους τῆς ἠθικῆς, τοῦ δικαίου, τῆς ἐλευθερίας, τοὺς διέποντας τὸν ἀνθρώπινον βίον, τοὺς φωταγωγοῦντας αὐτὸν ἐν τῷ μέσῳ τῶν πυκνῶν σκιῶν τῶν αἰώνων καὶ τῆς ἱστορίας; Καὶ δὲν εἶναι μείζων ἔτι δι' ἐμὲ τόλμη νὰ παραστῶ ἐνώπιον ὑμῶν, κύριοι, ὑμῶν, οἵτινες ἠκροάσθητε ἤδη τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐπιστήμης, ἣν προτίθεμαι νὰ διδάξω, παρὰ τοῦ γεραροῦ καὶ παλαιμάχου μύστου τῆς νέας ἐλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ ἠθικότητος;

Αἰσθάνομαι τὰς ἐλλείψεις μου πρὸς ἐκπλήρωσιν τῆς ὑψηλῆς λειτουργίας, ἣν περιβάλλομαι σήμερον. Εὐελπιστῶ ἐν τούτοις ἐκ προοιμίων εἰς τὴν ὑμῶν τέραν ἐπιείκειαν καὶ ἀγαθότητα, εἰλικρινῶς ὑμῖν ὑποσχόμενος, ὅτι ἂν οὐδὲν ἄλλο ἄξιον λόγου προσκομίσω σήμερον ἐνώπιον ὑμῶν δεῖγμα ἐπιστημονικῆς

ικανότητος, διαβεβαιῶ ὑμᾶς, ὅτι ἀνῆλθον ἐπὶ τὸ βῆμα τοῦτο, μόνον ἐφόδιον ἔχων τὴν ἀφοσίωσιν καὶ τὸν ἐνθουσιασμόν ὑπὲρ τῆς Ἐπιστήμης!

* *
*

Ῥίψωμεν ἐπὶ στιγμὴν ἐν ἑταστικὸν βλέμμα πρὸς τὸν περὶ ἡμᾶς κοινωνικὸν κόσμον, κύριοι, ἐν ᾧ δρῶμεν, δίκαιώμεθα καὶ διανοούμεθα. Μία καθολικὴ ἁρμονία διαπνέει τὸν διέκοσμον τοῦτον, μία ἰδέα ἐξέρχει καθ' ὅλας αὐτοῦ τὰς ἀπόψεις καὶ σχέσεις. Τὸ πᾶν φέρει ἐν ἑαυτῷ τὴν σφραγίδα ἑνὸς τελικοῦ λόγου, μιᾶς καθολικῆς σκοπιμότητος. Πάντα τὰ στοιχεῖα τοῦ κοινωνικοῦ τούτου κόσμου, τὰ ἄτομα, ἀφ' ὧν οὗτος συνίσταται, εἰ καὶ ἔχοντα μίαν σχετικὴν ἀυθυπόστασιν καὶ ἀνεξαρτησίαν, οὐδὲν σημαίνουσιν ἐν τούτοις, οὐδὲν δύνανται νὰ δημιουργήσωσιν ἰδιαιτέρως, μόνον δὲ διὰ τοῦ ἀμοιβαίου συνδυασμοῦ δύνανται νὰ παραγάγῃσι τὴν ἁρμονίαν καὶ τὴν ἐνότητα, πλήρη ἀποτελοῦντα ὀργανισμόν. Αὕτη ἡ ἁρμονία, ἡ ἐνότης ἐν τῇ ποικιλίᾳ, τελεῖται διὰ τινος ὑπερτέρας ἀρχῆς, συνδεούσης πᾶσαν ἔκφρασιν, πᾶσαν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ὑπόστασιν. Τῆς ἐμφύτου δὲ ταύτης τοῦ ἀνθρώπου τάσεως, τῆς ὠθούσης αὐτὸν πρὸς κοινωνικὸν βίον καὶ ἀποτελούσης τὸν ὑπέρτατον αὐτοῦ ὀργανισμόν, ἀνώτατος δεσμός, παράγων τὴν ἁρμονικὴν ταύτην ἀλληλουχίαν τοῦ ἐν μέρει καὶ τοῦ καθόλου τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, εἶναι τὸ δίκαιον.

Τὸ δίκαιον δὲν εἶναι ἀπόρροια ἐξωτερικῆς ἀφορμῆς καὶ ἐπιδράσεως, κατ' ἀνάγκην πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ βίου δημιουργούμενον, ἀλλ' αὐτοφυὲς ἐμφανίζεται ἅμα τῇ πρώτῃ ἀποκαλύψει καὶ ἀναπτύξει τοῦ πνεύματος ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ἱστορίᾳ· ἡ ἱστορικὴ αὐτοῦ ἀρχὴ δὲν ἔχει ὠρισμένον ἐξόδου σημεῖον, ἀλλὰ κρύπτεται εἰς τὰ ἐσώτατα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ προσωπικότητος, μετ' αὐτῆς γεννηθὲν ἐν τῷ βίῳ καὶ αὐτῆς ὑφιστάμενον πᾶσας τὰς ἀλλοιώσεις καὶ περιπετείας·

«οὐ γὰρ τε νῦν γε κἀχθές, ἀλλ' αἰείποτε
ζῆ τοῦτο, κ' οὐδαίς οἶδεν ἐξ ὅτου ἴφάνη».¹

εἶναι ἡ ζείδωρος ψυχὴ τῆς ἀνθρωπίνης ἠθικότητος, ἡ μυστικὴ αὐτῆς ἰσχὺς, ἡ ἐκβάλλουσα τοὺς τόνους τῆς κοινωνικῆς ἁρμονίας.

Ἐν τῷ δίκαιῳ ἀπεικονίζεται εἰλικρινέστερον καὶ γνησιώτερον ὁ καθόλου ἠθικὸς καὶ πνευματικὸς βίος τῆς ἀνθρωπότητος· ὑφ' οἷα δ' ἄποτε φάσεις αὕτη καὶ ἂν παρρουσιάζηται ἐν τῇ ἱστορίᾳ, τὸ δίκαιον εἶναι αἰείποτε ὁ ἰσχυρότερος συνεκτικὸς δεσμός τῶν διαφόρων αὐτῆς ἠθικῶν σχέσεων· τότε δὲ μόνον αὐταὶ εἶναι τέλειαι, ἀληθῶς τὸν σκοπὸν καὶ τὴν ἀποπτολήν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας προάγουσαι, ὁπότεν οὐδαμῶς πρὸς ἀλλήλας συγκρουόμεναι, κανονίζονται ὑπὸ τοῦ δικαίου κατὰ τὸν προσήκοντα ἐκάστη σκοπὸν καὶ τέλος.

Ἄλλὰ τὸ δίκαιον δὲν πραγματοποιεῖται μεμονωμένον, ἀνεξαρτήτως ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ. Ἀποκαλυπτόμενον, λαμβάνει τὴν πλήρη αὐτοῦ ἐφαρ-

¹ Σοφοκλ. Ἀντιγόνη 456, 457.

μογήν και πραγμάτωσιν ἐν τῇ πολιτείᾳ και διὰ τῆς πολιτείας. Ἐν τῇ σφαίρᾳ ταύτης ἰδίως ἀναπτυσσόμενον και τελειοποιούμενον, συντελεῖ ἐξόχως εἰς τὴν τελειότητα αὐτῆς και εἰς τὴν τελειότητα καθόλου τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας· μόνον πολιτεία, δυναμένη νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ δίκαιον, εἶναι ἀληθῆς πολιτεία, ἀξία τοῦ προορισμοῦ αὐτῆς. Ἐν αὐτῇ τὸ δίκαιον ἐπιτυχάνει τὴν πλήρη αὐτοῦ ἀποκάλυψιν, καθιστάμενον ἀναμφισβητήτως εἰς τῶν ἰσχυροτάτων παραγόντων τῆς ἀνθρωπίνης ἀναπτύξεως και προόδου.

Ἄλλ' ἡ πολιτεία, ὅπως πᾶσα ἠθικὴ ἰδέα, δὲν παρίσταται αἴφνης ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ἱστορίᾳ ἀρτιμελῆς, τελεία· ἀκολουθεῖ τοὺς νόμους τῆς ἀνθρωπίνης ἀναπτύξεως και τῶν κυριωτέρων αὐτῆς ἱστορικῶν περιόδων καθόλου, ἐν μέρει δὲ τὴν ἐνὸς ἐκάστου λαοῦ ἀνάπτυξιν.

Ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι ἡ ἱστορία τῆς πολιτείας. Ὅσο μᾶλλον εἰς λαὸς ἀναπτύσσεται και ἀκμᾶζει, ἐπὶ τοσοῦτον και ἡ πολιτικὴ αὐτοῦ συνείδησις κρατύνεται, ἐπὶ τοσοῦτον και ὁ πολιτισμὸς αὐτοῦ τελειοῦται. Εἰς λαὸς ἐπὶ τὰ κρείττω προβαίνων, κτώμενος πλήρη τὴν συναίσθησιν τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ ἐλευθερίας και προσωπικότητος, συλλαμβάνει ἐπίσης πληρεστέραν τὴν ἀρχὴν τοῦ δικαίου και τὴν ἰδέαν τῆς πολιτείας, ἣτις διατυποῦται ἰδίως ἐν τῷ πολιτεύματι, τὸ ὅποῖον οὐδαμῶς τυγχάνει ἀφθαρτον και αἰώνιον, ἀλλ' αἰετοτε ὑφίσταται τὰς ἀλλοιώσεις, ἀς ὑφίσταται ἐν γένει ἡ ἀνθρωπίνη συνείδησις και ἡ ἀνθρωπίνη ἠθικότης ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῶν ἀναπτύξει και σταδιοδρομίᾳ¹. Και ἐντεῦθεν ἡ πάλη ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ, ἡ διηνεκὴς τοῦ πνεύματος τάσις ἐν τῇ ἱστορίᾳ πρὸς ἐπιτυχίαν αἰετοτε πολιτεύματος, ἀξίου πρὸς τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ μόρφωσιν και κατᾶστασιν· οὐδέποτε δὲ ὁ ἄνθρωπος θέλει παύσει ἀναζητῶν ἐν πολιτικὸν ἰδεῶδες, ὡς οὐδέποτε θέλει ἐπιφωνήσει ἐν τῇ ἀναζητήσει τῆς ἀληθείας, ἐν τῇ πνευματικῇ αὐτοῦ ἐρεύνη και ἐργασίᾳ ἐν ὀριστικόν, ἐν τελευταῖον *Εὐρηκα!*

Ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ ζήσῃ καθ' ἑαυτὸν, μόνος, ξένος πρὸς τὸν περὶ αὐτὸν κόσμον. Ὁ Ἀριστοτέλης πρῶτος μετὰ φιλοσοφικῆς βαθύτητος ἐχαρακτήριζεν αὐτὸν πολιτικὸν ζῶον,² μόνον ἐν κοινωνίᾳ μετὰ τῶν ὁμοίων αὐτοῦ δυνάμενον νὰ διανοηθῇ πραγματικῶς και νὰ ζήσῃ· τείνει αἰετοτε πρὸς τινὰ ἐνότητα, φυσικὴν και ἠθικὴν, δι' ἧς και μόνης ἐπιτυγχάνει και πραγματοποιεῖ πᾶν αὐτοῦ ἐν τῷ βίῳ ἰδεῶδες³. Ἐν δὲ τῇ ἰδέᾳ ταύτῃ τῆς ἐνό-

¹ Die Form des Staates folgt den Gesetzen der Entwicklung des ganzen Lebens der Menschheit und der Hauptperioden dieser Entwicklung, und insbesondere die Staatsform eines jeden Volksstaates in den Hauptperioden des Lebens des Volks jederzeit angemessen gu gestalten. Krause's das System der Rechtsphilosophie. s. 441.

² Πᾶσα πόλις φύσει ἐστίν· και ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῶον· και ὁ ἄπολις διὰ φύσιν και οὐ διὰ τύχην ἦτοι φαυλὸς ἐστίν, ἡ κρείττων ἢ ἄνθρωπος. Ἀριστ. Πολιτ. Δ, α, 7.

³ L' unité, l' association est la loi du genre humain; l' histoire de l' humanité n'est autre chose qu' une marche progressive vers cet idéal. Laurent, Histoire du droit des Gens.

τητος λαμβάνει καὶ τὴν ἀρχὴν αὐτῆς ἢ κοινωνία, ἐν μεγαλογραφίᾳ περιλαμβάνουσα καὶ ἐκπροσωποῦσα τὴν ἠθικὴν τοῦ ἀνθρώπου προσωπικότητα. Ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἀντανακλῶνται καὶ ἀναπτύσσονται μεγαλυνόμενα ἅπαντα τὰ ποικίλα στοιχεῖα, ἐξ ὧν ἡ ἀνθρωπίνη φύσις συνίσταται, καὶ δι' ὧν ἐνεργεῖ πρὸς τὴν ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τοῦ βίου· ἐν αὐτῇ λαμβάνουσι τὴν ἀληθῆ αὐτῶν ὑπόστασιν καὶ πραγματικότητα διὰ τινος βαθμολογικῆς ἀναπτύξεως καὶ ἐξελίξεως ἅπασαι ἐκεῖναι αἱ σχέσεις, αἱ ἐν τῷ ἀτόμῳ μὲν κατὰ πρῶτον ἐν σπέρματι μόνον ὑφιστάμεναι, ἀλλὰ βραδύτερον πληρέστερον ἀποτυπούμεναι καὶ τελειοποιούμεναι ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἧς ἐκάστη ἠθικὴ λειτουργία, πρὸς τινὰ τοῦ βίου σκοπὸν συντελοῦσα, εἶναι ἡ περαιτέρω ἔκφρασις καὶ ἀνάπτυξις σωματικοῦ τινος ὀργάνου. Ὅλαι δὲ αὗται αἱ διάφοροι σχέσεις τοῦ κοινωνικοῦ βίου συνδέονται πρὸς ἀλλήλας διὰ κοινοῦ δεσμοῦ, τοῦ δικαίου, τηρουμένου αὐτὰς εἰς ἀρμονίαν, διαπνέοντος αὐτὰς καὶ συντελοῦντος εἰς τὴν καθολικὴν αὐτῶν ἐνέργειαν, ἣτις εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ κόσμου τούτου πραγμάτωσις τοῦ σκοποῦ τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἐκάστη ἐποχὴ κέκτηται ἴδιον τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι καὶ ἀντιλαμβάνεσθαι τῶν ὄντων· ἡ ἀνθρωπότης δὲν ἐπιφαίνεται πλήρως ἐπὶ τοῦ θεάτρου τῆς ἱστορίας, ἡ δὲ ἠθικὴ αὐτῆς πρόοδος τελεῖται μόνον διὰ τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἐργασίας. Καθὼς χιονοστιβὰς ἐξ ἐνός μόνον μορίου τὴν ἀρχὴν αὐτῆς λαμβάνουσα, εἶτα δὲ ἀναπτυσσομένη, μεταμορφοῦται βαθμηδὸν εἰς ὄγκον κολλοσσῆον, ἀκαταλόγιστους διαστάσεις λαμβάνοντα, οὕτως ἡ ἰδέα τῆς προόδου τῆς ἀνθρωπότητος, ἀπὸ μικρῶν λαμβάνουσα τὴν ἀρχὴν, ἀναπτύσσεται καὶ κρατύνεται ἐν τῇ πορᾷ τῶν αἰώνων καὶ τῆς ἱστορίας. Πᾶσα ἠθικὴ ἰδέα κατ' ἀναπόφευκτον φυσικὸν νόμον, ἐμφανίζεται ἀτελής κατὰ πρῶτον, ἀλλὰ προϊόντος τοῦ χρόνου τελειοῦται ὑπὸ τὴν ἀκατάπονον ἐνέργειαν τῆς ἐργασίας τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Κατὰ τὴν ἀναλογίαν δὲ ταύτην τὸ δίκαιον καὶ ἡ πολιτεία, ὑπέρταται ἠθικαὶ ἰδέαι ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ δημιουργίᾳ, ἀκολουθοῦσιν ἰδίως τὸν καθολικὸν τοῦτον νόμον τῆς πνευματικῆς τοῦ ἀνθρώπου προόδου, ἀτελεῖς κατὰ πρῶτον ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῶν ἀποκαλύψει παριστάμεναι, ἀλλὰ διὰ τοῦ χρόνου ἀναπτυσσόμεναι. Ἐν βλέμμα μόνον ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς καὶ φιλοσοφικῆς αὐτῶν ἀναπτύξεως θέλει καταδείξει τὸν καθολικὸν τοῦτον νόμον ἐν τῇ πλήρει αὐτοῦ σημασίᾳ καὶ σπουδαιότητι δρῶντα καὶ ὑφιστάμενον ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

* *

*

Δύο ἰδίως ἐποχὰς, ἀντιθέτους καθ' ὀλοκληρίαν ἀλλήλαις, παρουσιάζει ἡ ἀνθρωπίνη ἱστορία εἰς τὸν μελετῶντα αὐτὴν μετ' ἐπιστασίας. Τὴν πρώτην δυνάμεθα ν' ἀποκαλέσωμεν τὴν ποιητικὴν αὐτῆς ἐποχὴν, τὴν δὲ δευτέραν, τὴν περίοδον τῆς πραγματικότητος. Ἐν τῇ πρώτῃ ὁ ἀνθρώπος λαμβάνει τὰ πάντα ἐκ τινος ἀνωτέρας ἀρχῆς καὶ ἐμπνεύσεως, ἐξ ἀποκαλύψεως, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ τούγκντιον ἐπικρατεῖ δημιουργοῦσα ἡ ἀνθρωπίνη ἀτομικότης.

Πᾶσα ἠθικὴ ἰδέα ἐν τῷ βίῳ τῆς ἀνθρωπότητος παρίσταται ὑπὸ τὰς δύο ταύτας ἀντιθέτους ἀπόψεις καὶ φάσεις· κατὰ μείζονα δὲ καὶ ἰσχυρότερον λόγον τὸ δίκαιον καὶ ἡ πολιτεία, αἱ στενότερον πάσης ἄλλης ἠθικῆς ἰδέας μετὰ τοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος συνδεόμεναι, παρέχουσι τὸ αὐτὸ φαινόμενον ἐν τῇ καθολικῇ αὐτῶν ἀναπτύξει. Ἐν τῇ πρώτῃ αὐτοῦ περιόδῳ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα νηπιάζει, διατελεῖ εἰσέτι ὑπὸ κηδεμονίαν, οὐδεμίαν κεκτημένον πλήρη ἰδέαν αὐθυποστάσεως καὶ αὐτενεργείας ἐν τῇ ἀπόψει τῶν ὄντων. Καὶ τοῦτο τρανότερον καὶ ἐναργέστερον καθορῶμεν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, τῇ κατ' ἐξοχὴν ταύτῃ πατρίδι τῆς ἀνθρωπίνης νηπιότητος, ἔνθα κατισχύει ἰδίως ἡ θρησκεία, ἰδέα τὰ πάντα ἐν τοῖς κόλποις αὐτῆς περιβάλλουσα καὶ ἀπορροφῶσα, Σφίγξ μυστηριώδης, ἀντὶ ἀληθειῶν αἰνίγματα μόνον ἐξαγγέλλουσα, ἀντὶ φωτὸς σκιάφως μόνον καὶ σκότος ἀποστέλλουσα, φονεύουσα ἐπὶ τέλος τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐν μέσῳ τῶν μυστικῶν αὐτοῦ ῥεμβασμῶν καὶ τῶν παραπλανήσεων. Οὐδὲν ὑφίσταται ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ διὰ τοῦ ἀνθρώπου· οὐδεμίαν ἔχει οὗτος ἐν τῷ βίῳ σημασίαν· ἡ δὲ ἀτομικότης αὐτοῦ ἐκμηδενίζεται καὶ ἀπόλλυται ἐν τῷ πνευματικῷ τούτῳ λαβυρίνθῳ, μάτην ζητοῦσα τὸν μίτον τῆς Ἀριάδνης — τὴν ἰσχὺν τῆς ἐπιστήμης — ὅπως ψηλαφῶσα ἐξέλθῃ ἀπὸ τῆς σκοτίας εἰς τὸ φῶς καὶ εἰς τὸν ἥλιον.

Ὅπου ἐλλείπει ἡ ἐλευθερία, ἐκεῖ δὲν ὑφίσταται ἀτομικότης· μόνον δὲ διὰ τῆς ἀτομικότητος, τῆς ἀνθρωπίνης αὐτοσυνειδησίας, ἀναπτύσσεται καὶ κρατύνεται ἡ πολιτεία, ἡ κατ' ἐξοχὴν, ἡ ἐν μεγαλογραφίᾳ αὕτη τοῦ ἀνθρώπου παράστασις καὶ ἀποτύπωσις. Ἀτομικότης ἄνευ ἐλευθερίας, ὅπως ἐλευθερία ἄνευ ἀτομικότητος, εἶναι δύο ἔννοιαι, μὴ δυνάμεναι νὰ κατανοηθῶσιν ἀνεξαρτήτως, κεχωρισμέναι ἀπ' ἀλλήλων, εἶναι πρότασις ἐλλιπῆς, οὐδεμίαν δυναμένη νὰ ἔχῃ σημασίαν ¹.

Ἐντεῦθεν συμπεραίνομεν ὅτι ἐν τῇ Ἀνατολῇ, τῇ κατ' ἐξοχὴν ταύτῃ πατρίδι τῆς αὐθεντείας καὶ τῆς παραδόσεως, ὅπου τὸ ἄτομον καὶ πᾶσα αὐτοῦ ἐλευθερία ἀπόλλυται ἐν τῇ ἀχανεῖ ἰδέᾳ τῆς θρησκείας, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ πολιτεία ἐν τῇ ἀληθεῖ αὐτῆς ἐννοίᾳ καὶ σημασίᾳ, πολιτεία ἀντικείμενον ἔχουσα τὴν προαγωγὴν τοῦ ἀτόμου καὶ σκοπὸν τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἐλευθερίας ². Αὕτη δὲν εἶναι παραγόμενον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ προσωπικότητος· ὑφίσταται μόνον κατὰ θεῖαν βούλησιν καὶ παραχώρησιν· οὐδεμία ἀρχὴ πολιτικῆς αὐτοσυνειδησίας διέπει τὸν ἠθικὸν αὐτῶν βίον· τὸ δίκαιον οὐδαμῶς κατανοεῖται ὡς ἀνακάρφευκτος ὄρος τοῦ κοινωνικοῦ αὐτῶν συν-

¹ Freie Entwicklung der Individualität ist eine der ersten und wesentlichen Bedingungen aller Wohlfart, die nicht bloss all dem, was man mit den Worten Civilisation, Bildung, Erziehung, Cultur bezeichnet, gleichberechtigt zur Seite steht, sondern einen Theil und eine nothwendige Voraussetzung aller diesen Dinge bildet. Mill's die Freiheit.

² Der Endzweck des Staates ist im Grunde die Freiheit. (Spinoza).

δέσμου· ἔξω τοῦ θρησκευτικοῦ κόσμου οὐδὲν οὔτε σχετικῶς οὔτε ἀπολύτως ὑφίσταται· οἱ δὲ ἱερεῖς, οἱ προνομιοῦχοι οὗτοι πάσης γνώσεως καὶ πάσης ἐπιστήμης φύλακες καὶ ὑποφῆται, εἶναι οἱ ἐρμηνευταὶ τοῦ πολιτικοῦ νόμου, οὗ ἡ παράβασις ἐπιφέρει οὐ μόνον τὴν ὑπέρβασιν καὶ τὴν προσβολὴν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ νόμου, συνεπῶς καὶ τῆς θεότητος, τῆς ἀποκαλυψάσης αὐτὸν τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων ¹.

Ἄλλ' ἡ πολιτεία, ἀναπτυσσομένου τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἀναπτύσσεται ἐπίσης παραλλήλως. Ἄν ἐν τῇ Ἀνατολῇ αὕτη θεωρεῖται δημιουργημα τῆς θεότητος, ἐκτὸς τῆς ὁποίας ὁ ἀνθρώπος ὡς ἐλευθέρου προσωπικότητος οὐδὲν κέκτηται ζωῆς δίκαιον, οὐδεμίαν πραγματικὴν ὑπόστασιν, ἐν Ἑλλάδι καὶ Ῥώμῃ, ἐνθα κατὰ πρῶτον τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ἐλευθέρως ἀποκαλυπτόμενον ἐν τῇ ἱστορίᾳ, λαμβάνει πληρυστέραν καὶ ἐναργεστέραν ἐκυτοῦ συνειδήσειν ², καὶ ὅπου ἰδίως ἀποτυποῦται ἡ τελειότερα ἔκφρασις τῆς πρώτης ἀνθρωπίνης περιόδου, ἡ ἰδέα τῆς πολιτείας ἀρχεται καθαρωτέρα ἀνατέλλουσα ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ συνειδήσει· οὕτω τὴν ἰδέαν τῆς θρησκείας, ἣτις καὶ ἐνταῦθα, εἰ καὶ ἀτελῶς, δεσπόζει ἐν τούτοις κατὰ πρῶτον, διαδέχεται βραδύτερον στενὴ τις εἰσέτι καὶ περιορισμένη πολιτικὴ ἔννοια, ἡ τῆς πόλεως, ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ὁποίας δρᾷ καὶ ὑφίσταται ἡ πολιτεία. Τούτου ἕνεκα ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, εἰ καὶ θαυμασία ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις ἐπὶ τῇ δημιουργικῇ αὐτῆς πρωτοτυπίᾳ, δὲν κατορθοῖ ἐν τούτοις νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ διατυπώσῃ αὐτοτελῆ καὶ πλήρη τὴν ἰδέαν τῆς πολιτείας.

Ἡ Ἑλλάς ἐκπροσωπεῖ ἰδίως ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὴν νεότητά τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ³, εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν πατρὶς τοῦ καλοῦ, ἡ χώρα τοῦ ιδεώδους ἐν τῷ βίῳ τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ποίησις, ἡ τέχνη εἶναι τὰ μυστικὰ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῆς στοιχεῖα· πᾶν ὅ,τι ἡ ἑλληνικὴ διάνοια συλλαμβάνει, περιβάλλει αὐτὸ διὰ μαγευτικοῦ πέπλου· ὑπὸ τὸν στόνον τῆς λύρας δημιουργοῦνται πόλεις καὶ ἄστυ· ὁ δὲ Ἀπόλλων, ὁ θεὸς τοῦ φωτός, τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ φωτός, εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ἑλληνικὸς θεός, εἰς τὸ μαντεῖον τοῦ ὁποίου καταφεύγουσι διαλύοντες τὰς διαφορὰς αὐτῶν οἱ λαοὶ τῆς Ἑλλάδος, καὶ ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ ὁποίου συνέρχεται ἐν Δελφοῖς τὸ συνέδριον τῶν Ἀμφικτυό-

1 In der Orientalischen Welt folgen für uns Staaten auf Staaten, aber innerhalb derselben ist der Staat selbst nicht der Zweck, denn das allgemeine Innere und Bethätigende desselben ist lediglich das Oberhaupt. Wir haben es hier also mit einem Reiche Gottes, mit einer Theokratie zu thun, gegen die alles Subjective machtlos scheitern würde, wenn es überhaupt schon die Kraft hätte, nur zu bestehen. Hegel's, Philosophie der Geschichte. 104.

2 Das griechische Leben, Kann sagen, ist das erste Erstaunen der Menschheit, da der Herr die Furcht seines Angesichts von ihr nahm, und sie frei und erwacht den unermesslichen Glanz der Welt vor sich sieht. . . . Hier zu erst ist dem Menschen ein Geschäft übertragen, hier zuerst freie Staatenbildung. Stahl's die Philosophie des Rechts 1, 42.

3 Hier ist das Junglingsalter der Geschichte. Hegel's Philosophie der Geschichte. 232.

νων. Ἐν τοιαύτῃ κοινωνίᾳ ἡ πολιτικὴ πραγματικότης ὑποχωρεῖ, καταλαμβάνουσιν τὰ δευτερεύοντα ἐνώπιον τῆς ἀκράτου ποιητικότητος τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἐντεῦθεν ἡ ἑλληνικὴ πολιτεία, ὡς τὸ ὁμηρικὸν ἔπος, ὡς ἡ τραγωδία τοῦ Σοφοκλέους, ὡς ἡ φιλοσοφικὴ τοῦ Πλάτωνος ἔμπνευσις, ὡς ὁ Παρθενὼν τοῦ Ἰκτίνου, ἔχει μὲν λαμπρὰν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν δημιουργίαν, πλήρη χάριτος καὶ ἐκφράσεως τὸν ἐξωτερικὸν τύπον, ἀλλ' ὡς θετικὸν τοῦ πνεύματος παραγόμενον, ἐντολήν ἔχον νὰ προαγάγῃ καὶ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὰς ποικίλας αὐτοῦ ἀνάγκας, στερεῖται τῆς προσηκούσης πραγματικῆς ὑποστάσεως καὶ ἰσχύος· καὶ ἰδοὺ ὁ λόγος, δι' ὃν ἡ ἀρχαία Ἑλλάς ἐν τῷ πολιτικῷ αὐτῆς βίῳ ὑπῆρξεν ἀείποτε νεάζουσα, στερουμένη πάσης σπουδαίας πολιτικῆς δημιουργίας, πάσης ἰσχυρᾶς ἐθνικῆς ἐνότητος· ἔνεκα τῆς φύσεως αὐτῆς ἀνίκανος νὰ δημιουργήσῃ καὶ συμπήξῃ πλήρη, διαρκῆ πολιτικὴν κοινωνίαν, δυναμένην εὐδοκίμως ν' ἀντιπαλαίσῃ κατὰ πάσης ἐξωτερικῆς ἐπιθέσεως, ἐν τῇ πολιτικῇ αὐτῆς ἀνικανότητι, ὑπὸ τὴν πρώτην τοῦ πολέμου προσβολήν, κατέπεσε καὶ συνετρίβη ¹.

Αὕτη ἡ ἑλληνικὴ πολιτεία καὶ τὸ δίκαιον διευτυπώθησαν ἰδίως ἐν τῇ πλατωνικῇ Πολιτείᾳ, τῇ ἐξαισιωτάτῃ ταύτῃ πολιτικῇ οὐτοπίᾳ πάντων τῶν αἰώνων. Μὴ στηριζομένη ἐπὶ τῶν ἀληθῶν καὶ ἀμεταβλήτων νόμων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἀσθενὴς καὶ ὑποσκάζουσα ἐν αὐτῇ τῇ ἡβῇ, μόλις ἀνατείλασα, δύνει, πεσοῦσα ὑπὸ τὸ θριαμβευτικὸν τοῦ ξένου κατακτητοῦ ξίφος, διότι τὸν πολίτην, οὗ ἡ πολιτεία εἶναι ἡ ὑπερτάτη καθολικὴ ἔκφρασις, δὲν ἐξωογόνει καὶ δὲν ἰσχυροποίει τὸ δίκαιον τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ προσωπικότητος, τῆς ἀνεξαρτήτου ἀτομικότητος ἐν τῇ πολιτικῇ αὐτοῦ ἐνεργείᾳ.

Ὁ ῥωμαϊκὸς κόσμος, εἰ καὶ ἀμοιρεῖ τῆς ιδεώδους ἐκείνης διαυγείας καὶ πρωτοτυπίας, ἐφ' ἣ διαπρέπει τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ζωοφορεῖται ἐν τούτοις ὑπὸ τάσεων γενναιοτέρων καὶ πραγματικωτέρων ἐν τῇ πολιτείᾳ· ἀπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου λαμβάνει καθ' ὁλοκληρίαν τὸ φῶς καὶ τὴν συνείδησιν τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ ἀναπτύξεως, ἀλλ' ἐν τῇ ἀπόψει τῆς πολιτικῆς ὑπερβαίνει τὸν διδάσκαλόν του. Ὅ,τι ὁ ἑλληνικὸς νοῦς εἶχε παραγάγει ἐν τῇ περιφανείᾳ αὐτοῦ σταδιοδρομίᾳ, τοῦτο κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον συνεχίζει ἡ Ῥώμη, ἰδίως διὰ τῆς εὐρυτέρας αὐτῆς πολιτικῆς ιδέας. Τούτου ἔνεκα Ἑλλάς καὶ Ῥώμη εἶναι δύο ἀναπόσπαστα καὶ ἀλληλένδετα σημεῖα ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ἱστορίᾳ, παρ' οἷς ἀμφοτέροις ἐκπροσωπεῖται ἡ πνευματικὴ σύνθεσις τῆς ἀρχαιότητος· διὰ τῆς πρώτης ἀναπληροῦται ἡ δευτέρα· ἡ κατακτηθεῖσα Ἑλλάς δίδει τοὺς νόμους αὐτῆς καὶ τὸν πολιτισμὸν,

¹ La Grèce est née divisée. De Maistre, Du Pape, liv IV, Ch. 11.—Un caractère particulier de la Grèce, et qui la distingue, je crois, de toutes les nations du monde, est l'aptitude à toute grande association politique ou morale. De Maistre, Du Pape, liv. IV ch. 9.

κατακτῆ¹ πνευματικῶς τὴν δέσποιναν τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, μηδὲν φαντασθεῖσα ὅτι ἡ μεγάλη αὐτῆς ἔττα ἐτελεῖτο ἐπ' ἀγαθῷ κόσμου, ἐν βάρβάρῳ εἰσέτι καταστάσει δικτελοῦντος, μὴ ἐπιφανέντος εἰσέτι ἐπὶ τῆς σκηνῆς τῆς ἱστορίας². Ἑλλάς καὶ Ῥώμη εἶναι δύο διάφοροι ἀπόψεις τοῦ Πρωτέως τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ· εἰ καὶ ἀντίθετοι δὲ κατὰ τὸ φαινόμενον, ἀμφοτέραι πράγματι συνετέλεσαν ἐπίσης εἰς τὴν πρόοδον καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος.

Παρὰ μὲν τοῖς Ἕλλησι τὸ ὠραῖον ἐκεῖνο ἔρρυθμον ἦθος, ἡ ἐλευθέρη πολιτεία σύμφωνος πρὸς τὸν ἅλον αὐτῶν χαρακτῆρα, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τέχνη, ἡ καθόλου φιλοσοφία ἦσαν παραγόμενα τῆς ἀρχῆς τῆς ὑποκειμενικότητος τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, διασπᾶσαντος τὰ δεσμὰ τῆς παραδόσεως, ἅτινα μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐδέσποζον τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα· ἀρχὴ τῆς ἀκμῆς, ἀλλὰ καὶ ἀφορμὴ τῆς ταχείας αὐτοῦ παρακμῆς. Ἀλλ' ἡ ἀρχὴ αὕτη λαμβάνει ἑτέραν φάσιν καὶ ἀποψιν ἐν Ῥώμῃ. Τὸ ἄτομον συλλαμβάνει καθάρωτερον καὶ ἐναργέστερον τὴν σημασίαν αὐτοῦ ἐν τῷ βίῳ καὶ μετὰ μείζονος ἐπιτυχίας διεκδικεῖ τὰ ἀνθρώπινα αὐτοῦ δίκαια ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ³. Ἐντεῦθεν ἀπὸ τῆς πληρεστερᾶς ταύτης τοῦ ἀνθρώπου ἀπόψεως, τὸ Ῥωμαϊκὸν ἦθος, κατὰ μείζονα ἢ τὸ ἐλληνικὸν λόγον, καθίσταται ἀνθρωπινότερον, κρατύνει τὴν αὐτοσυνειδησίαν τοῦ πολίτου καὶ οὕτω παρήγαγε βαθμηδὸν τὸ *ιδιωτικὸν τῶν Ῥωμαίων δίκαιον*, τὸν κάλλιστον καρπὸν καὶ τὴν εὐτυχεστάτην συγκομιδὴν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ ἀρχαίου δικαίου ἀφ' ἑτέρου· ἀλλ' ἡ πνευματικὴ σφαῖρα καὶ τοῦ Ῥωμαίου ἦτο λίαν περιορισμένη· δὲν ἠδυνήθη ν' ἀνυψωθῆ ὑπεράνω τῶν τειχῶν τῆς αἰωνίας πόλεως, μόνον δὲ περὶ τὰ τέλη τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὅποτε ἡ Ῥώμη καθίστατο μία παγκόσμιος μοναρχία, τὸ δίκαιον ἤρξατο λαμβάνον καθολικωτέραν τινὰ ὑπόστασιν, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν δὲ τῶν κοσμοπολιτικῶν ἀρχῶν τῆς ἐλληνικῆς Στοᾶς ἤρξατο σχηματιζόμενον τὸ *Jus Gentium*, καθολικὸν

1 Graecia capta ferum victorem cepit, et artes intulit agresti Latium.

2 Si les Grecs avaient pu prévoir l'avenir, ils auraient trouvé une consolation à leur défaite dans cette pensée, que la philosophie, la littérature et les arts de la Grèce allaient se répandre dans le monde romain, et conserveraient une influence civilisatrice jusque dans les âges les plus reculés. Laurent, Histoire du droit des Gens, tom. 3er, 147.

3 Was dem Hellenismus den Untergang brachte, ist das Lebensprincip des Römerthums. Das Princip der Subjectivität tritt hier in eine neue Phase, es erscheint als Individualismus, welcher den Einzelmenschen gegenüber dem Gemeinwesen zu einer selbständigen Bedeutung und einem unabhängigen Wirkungskreise erhebt, ja sogar den Schwerpunkt der Existenz in diese individuelle Sphäre verlegt. Hier fühlt sich das Individuum als Träger eines ganz eigenthümlichen Lebensprincipes unabhängig vom Lebensprincip der Gesamtheit, und ebenso berechtigt, die aus seinem Principe hervorquellenden Sonderinteressen geltend zu machen, wie der Staat das Gemeininteresse. Hildebrand's Geschichte und System der Rechts- und Staatsphilosophie. 1, 524.

τῶν λογικῶν ὄντων, τὸ ἀπόλυτον τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δίκαιον ¹. Ἀνάλογον δὲ πρὸς τὸ δίκαιον ἀνάπτυξιν ὑφίσταται καὶ ἡ πολιτεία, τὴν ἀρχὴν αὐτῆς λαμβάνουσα κατὰ πρῶτον μὲν ἐν μιᾷ πόλει, ἀλλ' εἶτα ἐπεκταθεῖσα ἐφ' ἅπαντα τὸν κόσμον, ὡς ὠνειροπόλησεν αὐτὴν ἡ γενναία σκέψις τῆς στωϊκῆς αἵρέσεως καὶ τοῦ ἀνατέλλοντος τότε χριστιανικοῦ θρησκευήματος. Ὁ ἀτομισμὸς ἐνέχυσεν εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν συνείδησιν κράτος ὑπεροχῆς καὶ ἰσχύος, ἀλλὰ μοιραία δυνάμεις παρέπεισε καὶ παρώθησε τὴν ἐθνικὴν φιλαυτίαν μέχρι τῶν ἀκροτάτων αὐτῆς ὁρίων. Ἐντεῦθεν ἡ πεποίθησις ἐκείνη εἰς τὸν δαίμονα τῆς Ῥώμης, εἰς τὴν ὑψηλὴν αὐτῆς κλῆσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ὅπως, πρὸς βλάβην τῆς ἰδιοφυίας καὶ τῶν δικαίων τῶν ἄλλων ἐθνῶν, παρκαστῆ κέντρον καὶ ἐστία μιᾶς καθολικῆς δυνάμεως, διὰ τῶν παλμῶν αὐτῆς συγκινοῦσης ἅπαντα τὸν κόσμον. Ἀρχὴ δόξης ἅμα καὶ πτώσεως ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ῥώμης, ἣτις ἦτο πάντῃ ἀντίθετος πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν μικρῶν πολιτειῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ὧν σκοπὸς ἦτο οὐχὶ ἡ πολιτικὴ τοῦ ἔθνους ὑπεροχὴ, ἀλλ' ἡ ἠθικὴ τοῦ ἀτόμου προαγωγὴ καὶ τελειότης, ἀλλ' ἣτις ἐπιτυχῶς καλλιεργήθεισα ἐν Ῥώμῃ, παρήγαγε τὸ τεράστιον ἐκεῖνο οἰκοδόμημα παγκοσμίου κράτους, καταστρέψαντος μὲν ἀφ' ἑνὸς τὴν ῥωμαϊκὴν ἐλευθερίαν, ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου συντελέσαντος εἰς τὴν μετοχέτευσιν τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου εἰς τὸν νεώτερον κόσμον. Ἐκτοτε δὲ τὸ δίκαιον καθίσταται πράγματι ἀνθρώπινον. Ἦτο Ῥωμαῖος ὁ ποιητὴς ὁ γράψας :

«Homo sum, et humani nihil alienum a me puto» ³.

Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ τέχνη καὶ τὸ ῥωμαϊκὸν δίκαιον, τὰ ἐξοχώτατα ταῦτα δύο ἀδελφῶν λαῶν προϊόντα, κατέστησαν αἱ ἠθικαὶ βάσεις τῶν νεωτέρων κοινωνιῶν καὶ ἡ ἀφετηρία νέων ἰδεῶν ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἀνθρωπίνης ἠθικότητος καὶ ἱστορίας· δι' αὐτῶν σφραγίζεται ἡ πνευματικὴ τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἱστορία· ἀπ' αὐτῶν ὠταύτως λαμβάνει τὰ πρῶτα τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῆς στοιχεῖα ἡ νεωτέρα ἀνθρωπότης· τὸ πῦρ, τὸ ἀποπεμφθὲν ἀπ' ἀμφοτέρων, τὸ θερμάναν τσαύτας γενεάς καὶ τσαῦτα ἔθνη, καὶ τὸ ὅποῖον ἔσται αἰείποτε τὸ κάλλιστον καὶ σεμνότατον τῆς ἀνθρωπότητος παλλάδιον, διετηρήθη ὑποκαῖον ὑπὸ τὴν ἐσβεσμένην ἐστίαν· μίαν ἡμέραν ἔμελλε νὰ παραγάγῃ μεγάλην πυρκαϊάν ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ζωοποιοῦν λαὸν εὐρωστότερον καὶ θερμουργότερον. Ὁ λαὸς οὗτος, ὁ ἐκλεκτός τοῦ νέου πολιτισμοῦ, ὅστις ἐπέπρωτο νὰ δια-

¹ Il vint un temps ou le jus gentium, considéré d'abord comme un ignoble appendice du droit civil, fut regardé comme le grand modèle, encore imparfait, auquel tout droit devait se conformer autant que possible. Cette crise arriva lorsque la théorie grecque du droit naturel fut appliquée à Rome à l'administration pratique du droit commun à toutes les nations. Maine l'ancien droit 50—51.

² Die welthistorische Bedeutung und Mission Roms in ein Wort zusammengefasst ist die Ueberwindung des Nationalitätsprinzips durch den Gedanken der Universalität. Jhering's Geist des römischen Rechts. I, 1.

³ Terentii Heautontimoroumenos στ. 77.

τυπώση εἰς αὐτὸν τὴν ἀτομικότητά του, ἔμελλε νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τῶν δασῶν τῆς Γερμανίας, ἐν οἷς εἶχε νῆδη θχυμάσει αὐτὸν ὁ Τάκιτος, οἶονεὶ προμαντεύων ἐν τῇ αὐστηρᾷ ἐκείνῃ περὶ τῆς Γερμανίας μελέτῃ τὴν μέλλουσαν τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος σημαντικότητά ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

* *

*

Ἐν τοῖς δάσεσι τῆς Γερμανίας δημιουργεῖται ἡ δευτέρα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος περίοδος, ἡ περίοδος τῆς πραγματικότητος. Ἀπὸ τῶν σπλάγχων αὐτῆς ἐξέρχεται ἡ ἰδέα τῆς ἀτομικότητος, ἡ μεγάλη αὕτη ἠθικὴ ἀρχή, ἐφ' ἧς βασιζέται τὸ δίκαιον καὶ ἡ πολιτεία τῶν νεωτέρων χρόνων¹. Ὁ ἀρχαῖος κόσμος πρῶτως εἶχε καταβληθῆ, συνεπεία τοῦ πλημμελοῦς αὐτοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ, ἐξαντληθέντος πάντῃ τοῦ ἀτόμου, ἀποναρκωθέντος ἐν τῇ ἀγκάλῃ τῶν στωϊκῶν καὶ τῶν ἐπικουρείων δογμάτων. Ἡ παντοδυναμία τῆς ἀρχαίας πολιτείας, ἡ ὑπ' αὐτῆς ἀπορρόφησις τοῦ ἀτόμου, πάσης αὐτοῦ αὐταβουλίας καὶ ἐνεργείας, εἶχε μεταβληθῆ ἐπὶ τέλους εἰς δεσποτισμὸν ἀφόρητον, ὀλεθρίας σχόντα συνεπείας. Ἐν τῇ ἀφρημένη τῶν τύπων τῆς πολιτείας ἐλευθερία οἱ ἄνθρωποι ὑπελάμβανον ὡσαύτως ἑαυτοὺς ἐλευθέρους, δίχως νὰ αἰσθάνωνται ὅτι αἱ εὐγενέσταται αὐτῶν ἠθικαὶ καὶ πνευματικαὶ δυνάμεις ἀπεροφῶντο ὑπὸ τῆς ἀνωτέρας ἰδέας τῆς πολιτείας καθ' ὀλοκληρίαν. Ἀλλ' ἡ δεσποτεία αὕτη παρήγαγεν ἐπὶ τέλους τὴν ἀντίδρασιν. Ἐν μέσῳ ὕπνου μακρῶν αἰῶνων τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ἡ ἀνθρωπίνη ἀτομικότης ὠνειρεύετο τὰ δίκαια αὐτῆς ἐν τῷ βίῳ. Πόθος πρὸς ἐλευθερίαν εἶχε ταράξει τὸν βαρὺν ὕπνον τῆς ἀνθρωπότητος ἐπὶ τέλους, μέχρις οὗ ἐκ τῆς ἐξεγέρσεως αὐτῆς ἐξήλθεν ἡ ἀντίθετος ἰδέα, ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθέρως ἀτομικότητος, ἡ δὲ ἀνθρωπότης ἀρχεται ἐπανακτῶσα τὰ δίκαιά της, ἅτινα ἐπὶ μακρὸν χρόνον εἶχε ἀπολέσει ἐν μέσῳ τῆς ἐρεβώδους πορείας τοῦ Μεσαίωonos.

Τὸ γερμανικὸν πνεῦμα ἀνατέλλει νῆδη θερμουργότερον καὶ εὐσταλέστερον ἐν τῇ ἱστορίᾳ· ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου κρατυνθεῖσα ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ τιμαριωτισμοῦ², ἐν τῇ πάλῃ κατὰ τοῦ διττοῦ δεσποτισμοῦ τῆς πολιτείας καὶ τῆς ἐκκλησίας, ἐξηγέρθη τέλος κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα πλήρης ῥώ-

¹ Der germanische Geist ist der Geist der neuen Welt, deren Zweck die Realisirung der absoluten Wahrheit als der unendlichen Selbstbestimmung der Freiheit ist, der Freiheit, die ihre absolute Form selbst zum Inhalte hat. Diese Idee soll nun in gegenwart des Selbstbewusstseyns in die wirkliche Welt eingebildet werden. Hegel's Philosophie der Geschichte 353. Ταῦτα ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος· ὁ δὲ Γάλλος Montesquieu ἐν τῷ Esprit des Lois καλεῖ τοὺς Γερμανοὺς προγόνους του· ἀληθῶς ὁ μελετήσας τὴν νέαν ἱστορίαν, γνωρίζει ὅτι οὐ μόνον τὸ αἷμα τῆς γερμανικῆς φυλῆς ἐνεχύθη ἐν τῷ σώματι τῆς μεγάλης εὐρωπαϊκῆς οἰκογενείας, ἀλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα αὐτῆς διαπνέει ἰδίως τὸν ἠθικὸν ὀργανισμὸν τῶν νεωτέρων λαῶν.

² Was erhielt die Freiheit in den Zeiten des Mittelalters? Das Lehnsystem. W. von Humboldt's Ideen über Staatsverfassung — Le gout de l'indépendance individuelle est un sentiment noble, moral, qui tire sa puissance de la nature morale de l'homme; c'est le plaisir de se sentir homme, le sentiment de la personnalité, de la spontanéité humaine dans son libre développement. . . c'est par les Barbares germains que ce sentiment a été introduit dans la civilisation européenne. Guizot, Histoire de la civilisation en Europe, 63.

μης φυσικῆς καὶ ἠθικοῦ σθένους καὶ ἀποτυποῦται ἐν τῇ μεγάλῃ εἰκόνι τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἀφ' ἧς πράγματι νέα ἀρχεται ἐποχὴ ἠθικοῦ βίου ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ κοινωνίᾳ.

Ἡ Μεταρρύθμισις εἶναι ὁ θρίαμβος τῆς ἐλευθέρως ἀτομικότητος, δι' ἧς ἐγκαινίζεται ἡ κυριαρχία τοῦ λόγου ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἡ ἐλευθερία τῆς συνειδήτεως, ἡ αὐθυπόστασις τῆς σκέψεως, τὸ ἀτομικὸν κριτήριον. Ἡ μεταρρύθμισις εἶναι ἡ ῥῆξις τοῦ νέου πνεύματος πρὸς τὸ ἀρχαῖον, ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς ιδέας, ὡς καθολικῆς καὶ ἐλευθέρως ἐν τῷ βίῳ ἀρχῆς, ἀπολυτρούσης τὸ πνεῦμα ἀπὸ τῆς πέδης τῶν σχημάτων καὶ τῶν τύπων τοῦ σχολαστικισμοῦ, ἡ ἐπίσημος ἀνακήρυξις εἰς ὑφιστάμενον δόγμα ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τῆς ἐλευθέρως ἐρεῦνης, τῆς σκέψεως, τῆς ἀμφιβολίας ². Ἡ δὲ ἀνθρωπότης τότε πρῶτον συλλαμβάνει καὶ κατανοεῖ τὸ πρόβλημα αὐτῆς ὑπὸ τὴν ἀπόλυτον αὐτοῦ σημασίαν, αἰσθάνεται ἑαυτὴν ἐλευθέραν, χειραφετηθεῖσαν, ἀνεξάρτητον.

Διὰ τῆς Μεταρρυθμίσεως ἀρχεται ἡ νέα ζύμωσις ἐν Εὐρώπῃ, νέα δὲ Σύνθεσις ἐγκαινίζεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ πνεύματος, πλήρῃ λαμβάνοντος τὴν συνειδήσιν τῶν δικαιωμάτων του. Ὁ Βάκων ἐπιχειρεῖ τὴν ἀνακαίνισιν τῶν ἐπιστημῶν, ἀποδιοπομπῶν ἀπὸ τῆς ἐπιστήμης τὸ πολυσήμαντον αὐτὸς ἔφατῆς σχολαστικῆς στενότητος· ὁ Καρτέσιος ἐπιφωνεῖ τὸ Cogito ergo sum, πολεμικὸν σύνθημα τῆς νέας τοῦ πνεύματος ἐπαναστάσεως· καὶ τέλος ὁ Σπινόζας ἐν Ὁλλανδίᾳ ρίπτει τὰ θεμέλια νέας φιλοσοφικῆς δημιουργίας, ἧς τὸ οἰκοδόμημα ἀποτελειοῦται βραδύτερον ἐν Γερμανίᾳ ³. Τὸ νέον πνεῦμα ἀνακαίνιζόμενον, διεκδικεῖ τὰ δίκαια αὐτοῦ ἐν ἅπασιν τοῖς κλάδοις τοῦ ἠθικοῦ τῶν ἀνθρώπων βίου.

Ἀλλὰ τὸ παρελθὸν δὲν κλίνει, δὲν ὑποκύπτει ἀμέσως πρὸ τῆς νέας ἀποκαλύψεως· πάλιν μέχρι θανάτου, μυριόνεκρος ἐκρήγνυται μεταξὺ τῶν δύο κόσμων, πάλιν ἀναμιμνήσκουσα τοὺς ζοφερωτέρους αἰῶνας τῆς ἀνθρωπίνης βαρβαρότητος. Τὸ δίκαιον τῆς ἀνθρωπότητος παύει πρὸ τοῦ δικαίου τῆς ἰσχύος· πᾶν κακούργημα ἐν γνώσει τελεῖται διαρκοῦντος τοῦ μεγάλου ἐκείνου θρησκευτικοῦ πολέμου, πᾶσα δ' ἄλλη ἀρχὴ πολιτισμοῦ καὶ φιλανθρωπίας τίθεται ἐκτὸς ἐνεργείας. Ἐν τοιαύτῃ καταστάσει τῆς τότε εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας ἡ δημοσία συνειδήσις ἐξεγείρεται κατὰ τῶν διαπρακτομένων φρικαλεότητων, ἡ δὲ ἐπιστήμη, ἡχῶ ἰδεῶν φιλανθρωποτέρων, προσέρχεται ἐπίκουρος, διατυποῦσα νέας σκέψεις, ἀναγορεύουσα νέας ἀρχάς, εὐρυτέρας καὶ εὐ-

1 Das princip der neueren Zeit, wie es sich als Philosophie aussprach, mit dem Zweifel an der Realität und Wahrheit der sinnlichen Existenz anhub. Feuerbach's Geschichte der neueren Philosophie 15.

2 Spinoza ist Hauptpunkt der modernen Philosophie: entweder Spinozismus oder Keine Philosophie. . . Wenn man anfängt zu philosophiren, so muss man zuerst Spinozist sein; die Seele muss sich baden in diesem Aether der Einen Substanz, in der Alles was man für wahr gehalten hat, untergegangen ist. Hegel's Geschichte der Philosophie.

γενεστέρας τῶν μέχρι τοῦδε ἰσχυουσῶν ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ τῆς ἀνθρωπότητος.

Τῆς ἐπιστημονικῆς ταύτης ἐξεγέρσεως πρώτη δίδει τὸ σύνθημα ἡ ἐλευθέρα Ὁλλανδία δι' ἐνὸς τῶν τέκνων αὐτῆς, τοῦ Οὔγωνος Γροτίου. Νοῦς ἀνεξάρτητος ὁ Γρότιος καὶ φιλελεύθερος, πεποτισμένος τὰ νάματα ὑγιοῦς καὶ ὀρθόφρονος φιλοσοφίας, εὐτολμος ἐξάνεστη ἐν τῇ δυστυχεῖ ἐκείνῃ ἐποχῇ, ὑψῶν τὴν φωνὴν ὑπὲρ τῶν δικαίων τῆς ἀνθρωπότητος, βάλλων τὰ θεμέλια νέας τοῦ δικαίου ἀπόψεως ἐν τῇ ἐπιστήμῃ. Αἱ σκέψεις αὐτοῦ ἦσαν γενναῖαι, ἀντάξιαί τῆς ὑπαυγαζούσης νέας ἐποχῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ, καὶ διὰ τοῦτο κατέστησαν ῥηξικέλευθοι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐπιστήμης. Τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ: *De jure belli ac pacis* ἀναγορεύεται ὁ κώδιξ τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, νέας ἐπιστήμης καθισταμένης, τοῦ δικαίου, οὐχὶ ἀπορρέοντος ἀπὸ τινος θείας ἀποκαλύψεως, ἀπὸ τινος θετικοῦ νόμου, ὡς δισχυρίζετο ἰδίως ἡ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης φιλοσοφία, ἀλλ' ἀπὸ τῆς αἰωνίας καὶ ἀναλλοιώτου τοῦ ἀνθρώπου φύσεως, πρὸς κοινωνικότητα τεινούσης, ἀπὸ τῆς ἐλευθέρας αὐτοῦ λογικῆς προσωπικότητος, συνωδᾶ τοῖς νέοις δόγμασι τῆς ὀρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως.¹

Πρῶτος ὁ Γρότιος ἔθηκεν ἀσφαλεῖς τὰς βάσεις τῆς νέας τοῦ δικαίου φιλοσοφικῆς ἐπιστήμης· κατέστη ὁ πατὴρ αὐτῆς πράγματι.² Ἐκτοτε ἡ σημασία τῆς μελέτης τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἡ σπουδαιότης αὐτοῦ ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ καθίσταται ἀναπόφευκτος ἐν τῇ σπουδῇ τῶν νομικῶν ἐπιστημῶν, πρώτη δὲ ἡ Ἀϊδελβέργη ἀξιοῦται τῆς τιμῆς τῆς ἰδρύσεως ἑδρας τῆς φιλοσοφικῆς τοῦ δικαίου τῆς ἐπιστήμης.³

Οἱ μαθηταὶ τοῦ Γροτίου, ὁ Πουφενδόρφιος⁴, ὁ Λεϊβνίτιος⁵, ὁ Θωμάσιος⁶, ὁ Βόλφιος⁷ ἐξακολουθοῦσι συνεχίζοντες τὴν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ σκέψιν τοῦ μεγάλου διδασκάλου. Ἡ Γερμανία, ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην τῆς Εὐρώπης χώραν, κοιτὶς καὶ μήτηρ τῆς νέας ἐπιστήμης, δίδωσι τὸν τόνον εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἀνθρωπότητος διὰ τῆς μελέτης τοῦ δικαίου, ὡς τῆς βάσεως καὶ τῆς ἀφετηρίας τῆς ἐπιστήμης τῶν νόμων. Βραδύτερον αἱ ἀφηρημέναι θεωρίαι τῆς ἐπιστήμης ἄρχονται λαμβάνουσαι σάρκα καὶ ὑπόστασιν ἐν τῇ πολιτείᾳ, ὁ

¹ Jus naturale est dictatum rectae rationis, indicans actui alicui ex eius convenientia aut disconvenientia cum ipsa natura rationali et sociali inesse moralem turpitudinem aut necessitatem moralem. Grotii de jure belli ac pacis, lib. I, cap. 1. § 70.

² Er (Grotius) wurde mit Recht allgemein als der Begründer der naturrechtlichen Rechtsphilosophie und des modernen Völkerrechts verehrt. Bluntschli's Geschichte des allg. Staatsrechts. 74.

³ Ὁ Σαμουήλ Pufendorf διωρίσθη ἐν ἔτει 1661 ὑπὸ τοῦ ἐκλέκτορος Carl Ludwig von der Pfalz καθηγητῆς τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ἀλληλεθνικοῦ δικαίου ἐν Ἀϊδελβέργῃ.

⁴ De jure naturae et gentium libri octo.

⁵ Nova Methodus jurisprudentiae καὶ πολλὰ τοῦ τῶν παικίλων συγγραμμάτων του.

⁶ Drei Bücher der göttlichen Rechtsgelahrtheit — Fundamenta juris naturae et gentium.

⁷ Jus naturae methodo scientifica pertractatum.